

Διάλογος - Αντίλογος για το άρθρο του Martin Bernal,
«Η Μαύρη Αθηνά και η υποδοχή της».

Mary Lefkowitz

Στα Σύγχρονα Θέματα (τεύχος 64, Δεκέμβριος 1997) δημοσιεύτηκε ένα άρθρο του καθηγητή Martin Bernal σχετικά με το έργο του *Μαύρη Αθηνά* και τις αντιδράσεις που αυτό προκάλεσε στους επιστημονικούς κύκλους. Οι εκδότες του περιοδικού είχαν την ευγενή καλοσύνη να μου επιτρέψουν να απαντήσω στον καθηγητή Bernal στο παρόν τεύχος. Καταρχήν θα συγκεφαλαιώσω όσα είπε ο Bernal στους αναγνώστες του περιοδικού και στη συνέχεια θα προσπαθήσω να εξηγήσω γιατί δεν θα πρέπει αυτά να εκληφθούν ως ορθή και απροκατάληπτη έκθεση της διαμάχης για τη *Μαύρη Αθηνά*. Ο καθηγητής Bernal ξεκινά υποστηρίζοντας ότι οι περισσότεροι σύγχρονοι μελετητές της αρχαιότητας πιστεύουν σε ό,τι ο ίδιος αποκαλεί «Άρειο Πρότυπο» των απαρχών του ελληνικού πολιτισμού. Το πρότυπο αυτό διαμορφώθηκε γύρω στα 1840, όταν οι γλωσσολόγοι διαπίστωσαν ότι διάφορες ευρωπαϊκές και ινδικές γλώσσες είχαν κοινή προέλευση. Έκτοτε οι επιστήμονες θεωρούν δεδομένο ότι την αρχαία ελληνική θρησκεία και γλώσσα μετέφεραν στην Ελλάδα λαοί που είχαν μεταναστεύσει από την ινδική χερσόνησο. Ο Bernal ωστόσο υπενθυμίζει στους αναγνώστες του ότι οι αρχαίοι Έλληνες είχαν μια εντελώς διαφορετική αντίληψη για την καταγωγή τους, αντίληψη την οποία ονομάζει «Αρχαίο Πρότυπο». Πίστευαν δηλαδή ότι η θρησκεία και ως ένα βαθμό και η γλώσσα τους είχαν τις απαρχές τους στην Ανατολική Μεσόγειο, και πιο συγκεκριμένα στην Αίγυπτο. Στην ελληνιστική περίοδο, ως αποτέλεσμα των κατακτήσεων του Μεγάλου Αλεξάνδρου, οι δεσμοί μεταξύ Ελλάδας και Ανατολής έγιναν ακόμη στενότεροι. Κανείς δεν αμφισβήτησε αυτή τη θεωρία για τις απαρχές του ελληνικού πολιτισμού ως τα τέλη του 17ου αιώνα, όταν οι επιστήμονες έπαψαν να πιστεύουν στο «Αρχαίο Πρότυπο». Γιατί εγκαταλείφθηκε το «Αρχαίο Πρότυπο»; Παρόλο που έχουν προταθεί άλλες αιτίες, ο Bernal πιστεύει ότι αυτό αντικαταστάθηκε από νέες αντιλήψεις για την εξέλιξη του πολιτισμού, καθώς και από τον Ρομαντισμό, την εντονότερη παρουσία του Χριστιανισμού κατά τον 19ο αιώνα και τον ρατσισμό. Σύμφωνα με τον Bernal, οι Γερμανοί ήταν οι πρώτοι που υποστήριξαν με επιμονή ότι ο πολιτισμός ξεκίνησε από τους αρχαίους Έλληνες και ότι η ελληνική λογοτεχνία αποτέλεσε το θεμέλιο του ευρωπαϊκού ουμανισμού. Η μελέτη της αρχαιότητας (*Altertumswissenschaft*) προσέλαβε περισσότερο μυστικό και επαγγελματικό χαρακτήρα και πρόβαλε με έμφαση την «καθαρότητα» του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Νέες

απόψεις για την έννοια της προόδου (και το ρομαντικό κίνημα) εξήραν την έννοια της «παιδικότητας» και κατά συνέπεια τους Έλληνες, οι οποίοι θεωρούσαν τους εαυτούς τους παιδιά σε σύγκριση με τους παλαιότερους και σοφότερους Αιγυπτίους. Οι χριστιανικοί λαοί της Αναγέννησης είχαν επίσης εστιασμένη την προσοχή τους στην Ευρώπη. Από τη στιγμή που η Ευρώπη αναμείχθηκε στο δουλεμπόριο, έγινε ολοένα και βολικότερο να αντιμετωπίζονται οι αφρικανικοί και ανατολικοί λαοί ως ξένοι, απολίτιστοι και κατώτεροι. Το «Αρχαίο Πρότυπο» απειλήθηκε περαιτέρω από τον ευρωπαϊκό φιλελληνισμό (και αντι-ανατολισμό) που αναπτύχθηκε στη διάρκεια του ελληνικού αγώνα για την ανεξαρτησία. Από τότε υιοθετήθηκε το «Άρειο Πρότυπο», ενώ σταδιακά ακόμη και πολλοί σύγχρονοι μελετητές έφτασαν να αρνηθούν φοινικικές και άλλες σημαντικές επιδράσεις.

Γι' αυτούς τους ιδεολογικούς λόγους ο καθηγητής Bernal πιστεύει ότι αντιμετώπισε δυσκολία στο να βρει εκδότη για τον πρώτο τόμο της *Μαύρης Αθηνάς*¹. Παρά ταύτα, ο τόμος κυκλοφόρησε το 1987 τόσο στη Βρετανία όσο και στις Η.Π.Α., χωρίς όμως να υποστεί τη συνήθη διαδικασία κριτικής από μελετητές ειδικευμένους στις αρχαιογνωστικές σπουδές. Το βιβλίο έγινε ευμενώς αποδεκτό από τον αριστερό τύπο, ενώ δεν σχολιάστηκε από την έγκριτη *New York Times Book Review*. Προσεύλκυσε το ενδιαφέρον κάποιων μελετητών της κλασικής αρχαιότητας και μάλιστα η καθηγήτρια Molly Levine του Howard University οργάνωσε το 1989 μια συζήτηση στο γκαλερί της τραπεζής για το βιβλίο στο ετήσιο εθνικό συνέδριο κλασικών σπουδών στις Η.Π.Α. και τον Καναδά. Η συζήτηση, αν και αρνητική κάποιες φορές, διεξήχθη με σεβασμό, και τα πρακτικά του συνεδρίου δημοσιεύθηκαν στο αρχαιογνωστικό περιοδικό *Arethusa*.²

Επειδή (όπως πιστεύει) το έργο του έχει προκαλέσει το είδος «της αλλαγής του παραδείγματος» που χαρακτηρίζει τα επιστημονικά κινήματα, ο Bernal περίμενε πως οι επαναστατικές του ιδέες (1) θα αγνοούνταν, (2) θα απορρίπτονταν, (3) θα δέχονταν επίθεση και τελικά (4) θα αφομοιώνονταν. Αντιθέτως διαπίστωσε ότι προσκλήθηκε για διαλέξεις σε όλες τις Πολιτείες της Αμερικής από φιλελεύθερους διευθυντές σχολείων και πανεπιστημιακές σχολές που έδειχναν ενδιαφέρον για πολυπολιτισμικές προσεγγίσεις. Βιβλιοκριτική για τον δεύτερο τόμο της *Μαύρης Αθηνάς* δημοσιεύθηκε στους *The New York Times*, ενώ πολλές άλλες κριτικές και πρακτικά συμποσίων δημοσιεύθηκαν σε αρχαιολογικά περιοδικά³. Η τρίτη φάση της επίθεσης άρχισε αργότερα, όταν εμπλέχθηκαν στην υπόθεση οργανώσεις της Δεξιάς και άλλοι που ήταν καχύποπτοι απέναντι στις πολυάριθμες αλλαγές που σημειώνονταν στα αμερικανικά πανεπιστήμια: ανάμεσα σ' αυτούς

συμπεριλαμβάνονταν και «σταυροφόροι της Δεξιάς κατά της πολιτικής ορθότητας» όπως εγώ η ίδια, οι οποίοι (κατά τα λεγόμενά του) θεωρούν το έργο του «αρετικό και απορριπτέο χωρίς περαιτέρω συζήτηση». Αρνήθηκα να επιτρέψω στον Bernal να συμμετάσχει στη συλλογή δοκιμών που εξέδωσα με τον συνάδελφό μου Guy Maclean Rogers, *Black Athena Revisited*⁴. Επιπλέον, όπως ισχυρίζεται, κατέβαλα ιδιαίτερη προσπάθεια ώστε οι συνεργάτες αυτού του τόμου να μην επιτρέψουν στον Bernal να ανατυπώσει μέρος του έργου τους στον υπό έκδοση συλλογικό του τόμο, *Black Athena Writes Back*. Ο Bernal έχει παρ' όλα αυτά την αίσθηση ότι τώρα βαδίζουμε προς την τέταρτη φάση της επανάστασης, της οποίας ο ίδιος υπήρξε πρωτεργάτης, τη φάση της αφομοίωσης. Στο εξής η Ελλάδα θα εξετάζεται στα μεσογειακά της συμφραζόμενα, και «ο κόσμος θα αναρωτιέται προς τι όλος αυτός ο θόρυβος». Βάσει της περιγραφής του Bernal για τον χαρακτήρα και την πρόσληψη του έργου του, συμφωνώ ότι οι αναγνώστες του περιοδικού πιθανόν να έχουν αυτή την απορία. Πράγματι, δεν θα υπήρχε διαμάχη, ή τουλάχιστον όχι τόσο έντονη, αν το περιεχόμενο και ο σκοπός της *Μαύρης Αθηνάς* ανταποκρίνονταν στα όσα γράφει ο Bernal. Όσο για μένα, θα ήμουν πράγματι κακόβουλη, αν είχα την πρόθεση να «επιτεθώ» στο έργο του, όπως αυτό περιγράφεται στις σελίδες του περιοδικού· ειδικά αν αυτό είχε συμβεί, επειδή έμενα προσκολλημένη στο «Άρειο Πρότυπο» εξαιτίας των σχέσεών μου με τη «Δεξιά», αν ήμουν της άποψης ότι κανείς από τους πρώιμους μεσογειακούς πολιτισμούς δεν άσκησε επίδραση στην αρχαία Ελλάδα ή αν εναντιωνόμουν στο έργο του απλώς και μόνο επειδή είναι πολυπολιτισμικό, διεπιστημονικό ή «πολιτικά ορθό». Ο Bernal όμως δεν αποκάλυψε στους αναγνώστες του όλη την αλήθεια. Αντιθέτως, προσέφερε ένα προσεκτικά δομημένο έργο ιστορικής φαντασίας. Διαβάζοντας την εκδοχή του, δεν μπορούσα να μη φέρω στον νου μου την όπερα του Μότσαρτ «Ο Μαγικός Αυλός». Σ' αυτήν ο Ταμίνιο, ήρωας με ευγενή αισθήματα που βρίσκεται στην Αίγυπτο, καλείται ξαφνικά να σκοτώσει έναν δράκο και έτσι ξεκινά για ένα μακρύ και επικίνδυνο ταξίδι. Έρχεται σε σύγκρουση με την αδυσώπητη έχθρα της δόλιας Βασίλισσας της Νύχτας, η οποία είναι αποφασισμένη να κρατήσει τους αθώους υπηκόους της σε άγνοια σχετικά με ό,τι συμβαίνει στον υπόλοιπο κόσμο. Ο Ταμίνιο ωστόσο επιδεικνύει επιμονή και αναδεικνύεται μέσα από τις δοκιμασίες του θριαμβευτής. Παράλληλα με την ηθική διάσταση (το καλό ενάντια στο κακό, η μέρα ενάντια στη νύχτα), ο Bernal προσδίδει στο έργο του και επιστημολογική σημασία, καταχωρίζοντάς το ως «αλλαγή του παραδείγματος» ανάλογη προς αυτές που προκαλούνται από καθοριστικές νέες ανακαλύψεις στις φυσικές επιστήμες.

Αυτό όμως που δεν έχει κάνει ο Bernal στο άρθρο του είναι να αναφέρει αυτούς ακριβώς τους ισχυρισμούς που ώθησαν τους συνεργάτες του τόμου *Black Athena Revisited* να αντι-

δράσουν δημόσια στο έργο του. Σε ποιο σημείο του άρθρου του στα Σύγχρονα Θέματα γίνεται μνεία σε κάποιους από τους πιο εντυπωσιακούς ισχυρισμούς του: πως ο ελληνικός πολιτισμός, ακόμη και η ελληνική φιλοσοφία, επηρεάστηκαν «μαζικά» από την αιγυπτιακή σκέψη ότι οι Αιγύπτιοι εισέβαλαν στην Ελλάδα την εποχή των Υξώς, ότι ένας μη ευκαταφρόνητος αριθμός ελληνικών λέξεων, συμπεριλαμβανομένων και ονομάτων σημαντικών θεοτήτων όπως η Αθηνά, προέρχεται από αιγυπτιακές; Γιατί μόλις και μετά βίας κάνει λόγο για την Αίγυπτο στο συγκεκριμένο άρθρο; Μήπως επειδή είναι πλέον αδύνατο, ύστερα από την κριτική που δέχθηκε τόσο από τους μελετητές της κλασικής αρχαιότητας όσο και από τους αιγυπτιολόγους, να εξακολουθεί να υποστηρίζει τη «μαζική» αιγυπτιακή επιρροή;⁵

Έπειτα τίθεται το ερώτημα γιατί οι μελετητές της κλασικής αρχαιότητας εγκατέλειψαν το «Αρχαίο Πρότυπο» της αιγυπτιακής επίδρασης υποστηρίζοντας ότι η γλώσσα και ο πολιτισμός των αρχαίων Ελλήνων προήλθαν από τις Ινδίες. Παρόλο που όλοι οι άλλοι κάνουν λόγο για ινδοευρωπαϊκή γλώσσα και πολιτισμό, ο Bernal επιμένει να χαρακτηρίζει την ινδοευρωπαϊκή υπόθεση ως «Άρεια», όρο που στις μέρες μας αμφισβητείται, επειδή χρησιμοποιείται στις ναζιστικές ρατσιστικές θεωρίες. Πιστεύει ότι οι αντιλήψεις περί προόδου, ο Ρομαντισμός, η χριστιανική θεολογία και ο ρατσισμός ευθύνονται για την απόρριψη του «Αρχαίου Προτύπου». Οπωσδήποτε αυτοί οι παράγοντες συνέβαλαν ως έναν βαθμό, λίγοι όμως επιφανείς μελετητές της κλασικής αρχαιότητας του 19ου αιώνα υπήρξαν ρατσιστές⁶. Απέρριψαν το «Αρχαίο Πρότυπο» όχι από αποστροφή προς την Αίγυπτο ή την Αφρική αλλά επειδή, μετά την αποκρυπτογράφηση των ιερογλυφικών, γινόταν ολοένα και πιο εμφανές ότι ο αιγυπτιακός πολιτισμός και η αιγυπτιακή σκέψη διέφεραν κατά πολύ από την εντύπωση που είχαν γι' αυτά οι Έλληνες και απ' ό,τι ανέκαθεν πίστευαν οι Ευρωπαίοι. Αποδέχθηκαν το ινδοευρωπαϊκό «πρότυπο» επειδή, κατά τα φαινόμενα, υπήρχαν πραγματικές μαρτυρίες που επιβεβαίωναν την ύπαρξή του. Η αρχαιογνωσία (*Altertumswissenschaft/Classical*) δεν ανέπτυξε «ένα ιδιόλεκτο ακατάληπτο από τρίτους» ούτε υιοθέτησε «ένα εκφοβιστικό σύστημα υποσημειώσεων», απλώς και μόνο για να προστατεύσει την καθαρότητα του συγκεκριμένου κλάδου· μάλλον επεδίωκε να τον καταστήσει πιο επιστημονικό και να επιβεβαιώσει γενικότερες θέσεις παραθέτοντας τις σχετικές πηγές⁷. Έκτοτε έχει έρθει στο φως πλήθος μαρτυριών που αφορούν τους τομείς του πολιτισμού και του εμπορίου οι οποίες αποδεικνύουν ότι ο ινδοευρωπαϊκός παράγοντας ήταν μία πηγή επιδράσεων μεταξύ πολλών άλλων⁸.

Από το άρθρο του Bernal απουσιάζει επίσης η αναφορά σε ένα άλλο σημαντικό ζήτημα, πολύ μεγαλύτερου ενδιαφέροντος στις Η.Π.Α. παρά στην Ευρώπη. Πρόκειται για τον τρόπο με τον οποίο το βιβλίο του καθηγητή Bernal έχει χρησιμοποιηθεί, για να τεκμηριωθούν κάποιοι αξιοπρόσεκτοι

ισχυρισμοί «αφροκεντριστών» συγγραφέων και εκπαιδευτικών, οι οποίοι προσπαθούν να αποδείξουν ότι οι Αφρικανοί και οι λαοί αφρικανικής καταγωγής έπαιξαν τον πρωτεύοντα ρόλο στην παγκόσμια ιστορία. Στα συγγράμματά τους για την αρχαία Αφρική ασχολούνται κυρίως με τον σημαντικό πολιτισμό της αρχαίας Αιγύπτου και διατείνονται ότι η υπόλοιπη Αφρική αποικίστηκε από την Αίγυπτο. Υποστηρίζουν ότι θα πρέπει να αναγνωριστούν ως αιγυπτιακές πολλές εφευρέσεις που κατά παράδοση έχουν αποδοθεί στους αρχαίους Έλληνες. Στα σχολεία των Η.Π.Α. –ιδιαίτερα, αν και όχι αποκλειστικά σε μεγαλουπόλεις– τα παιδιά διδάσκονται ότι πολλές επιστημονικές ανακαλύψεις που στην πραγματικότητα τελειοποιήθηκαν από τους αρχαίους Έλληνες ή σε μεταγενέστερη ιστορική περίοδο έγιναν από τους Αιγυπτίους και μάλιστα κάποιοι μαθαίνουν ότι οι Έλληνες σφετερίστηκαν την αιγυπτιακή φιλοσοφία η οποία διδασκόταν επί αιώνες στο πλαίσιο ενός Αιγυπτιακού Μυστηριακού Συστήματος.⁹ Μαθαίνουν ότι σπουδαίοι Έλληνες, όπως ο Σωκράτης και η Κλεοπάτρα, είχαν αφρικανούς προγόνους και ότι λαοί ευρωπαϊκής καταγωγής έχουν αποκρύψει αυτά «τα γεγονότα», για να μην μάθουν οι Αφρικανοί ότι οι ίδιοι (και όχι οι Ευρωπαίοι) αποτελούν τους θεμελιωτές του ονομαζόμενου σήμερα «δυτικού» πολιτισμού. Όχι μόνο δεν υπάρχουν ιστορικές μαρτυρίες που να στηρίζουν αυτούς τους ισχυρισμούς, αλλά επιπλέον πολλοί από αυτούς δημιουργούν την εντύπωση ότι έχουν σχεδιασθεί απλώς και μόνο για να υποβάλουν το μίσος και την ένταση μεταξύ των λαών.¹⁰

Υπάρχουν, κατά τον Bernal, σημαντικές και «θεμελιώδεις διαφορές» ανάμεσα στο δικό του έργο και το έργο των Αφροκεντριστών. Ωστόσο, έχει προσπαθήσει απεγνωσμένα στο παρελθόν να προσφέρει ερείσματα σε κάποιους από τους πιο εξωφρενικούς ισχυρισμούς τους, όπως λ.χ. ότι ο Σωκράτης καταγόταν από την Αφρική ή ότι η ελληνική φιλοσοφική σκέψη επηρεάστηκε από την αιγυπτιακή.¹¹ Τίτλοφόρησε σκόπιμα το βιβλίο του *Μαύρη (και όχι Αιγύπτια, Αφρικανή ή Δυτική Σημιτική) Αθηνά* («Μαύρη Αθηνά» ήταν επίσης ο τίτλος μιας σειράς μαθημάτων που έκανε στο Πανεπιστήμιο Cornell μερικά χρόνια πριν από την έκδοση του βιβλίου του).¹² Φαινόταν επίσης πρόθυμος να υποστηρίξει μια βασική θέση των Αφροκεντριστών, ότι δηλαδή στην αρχαία Αίγυπτο υπήρχε ένα Μυστηριακό Σύστημα με εκπαιδευτικούς στόχους: έφτασε ακόμη στο σημείο να ανακοινώσει σε υποσημείωση στον πρώτο τόμο της *Μαύρης Αθηνάς* την πρόθεσή του να αποδείξει στον τρίτο τόμο ότι το είδος των τελετών μύησης σε αδελφότητες και οργανώσεις λογίων σε όλη την Ευρώπη ανάγονται σε τελική ανάλυση στα Αιγυπτιακά Μυστήρια.¹³ Τότε, καθώς φαίνεται, δεν είχε συνειδητοποιήσει ότι η έννοια των «εκπαιδευτικών» μυστηρίων ήταν πλάσμα της ευρωπαϊκής φαντασίας, χαλαρά βασισμένο στην ιστορία της κατάβασης του Οδυσσέα και του Αινεία στον Κάτω Κόσμο, όπως και στην ιστορία της μύησης του νε-

αρού Έλληνα Λούκιου ως ιερέα της Ίσιδας που αφηγείται ο Απουλήιος, συγγραφέας του 2ου αιώνα μ.Χ.¹⁴ Ο Bernal επιμένει να καταλογίζει πολιτικά κίνητρα στους ποικίλους επικριτές του και έχει επανειλημμένα προσπαθήσει να με στιγματίσει ως ζηλώτρια της Δεξιάς· αποδοκιμάζει εμφανώς τους «συντηρητικούς».¹⁵ Ο λόγος όμως για τον οποίο εμπλέχτηκα τελικά στη διαμάχη δεν έχει καμία σχέση με την πολιτική. Είχα παρατηρήσει πόσο επιζήμιος υπήρξε για το πανεπιστήμιό μου ο ιστορικός αναθεωρητισμός και είχα αντιληφθεί πώς ριζοσπαστικοί Αφροκεντριστές χρησιμοποιούσαν (και καταχρώνταν) τη *Μαύρη Αθηνά*, για να στηρίζουν κάποιους από τους πιο παράδοξους ισχυρισμούς τους. Αν αυτές οι υποθέσεις έχουν δεχθεί την υποστήριξη «δεξιών» ή άλλων οργανώσεων τις οποίες κατακρίνει ο Bernal, αυτό δεν συμβαίνει επειδή πρόκειται για ζητήματα καθ' εαυτά πολιτικά ούτε λόγω συγκεκριμένων πολιτικών κινήτρων ή διασυνδέσεων από την πλευρά μου. Ούτε βέβαια έχω προσπαθήσει να «αποκλείσω» τον καθηγητή Bernal από συζητήσεις για θέματα που θίγονται στο βιβλίο του. Είναι σίγουρα αλήθεια ότι δεν κλήθηκε να σχολιάσει το βιβλίο *Black Athena Revisited* (πολλοί από τους συνεργάτες μας δήλωσαν ότι θα αποχωρούσαν, αν γινόταν κάτι τέτοιο).¹⁶ Οπωσδήποτε όμως δεν «απαγόρευσα» στους συνεργάτες μας να συμμετάσχουν στο βιβλίο του· αυτό που *εμείς* είπαμε (γιατί ο Bernal αποφεύγει κατ' εξακολούθηση να μιλήσει για τον Guy Rogers, τον συνεκδότη του τόμου;) ήταν «ότι υποχρεούμαστε να τονίσουμε πως, εφόσον το βιβλίο μας είχε γίνει δεκτό για δημοσίευση, κανένα από τα άρθρα του δεν μπορεί να δημοσιευθεί όπως έχει σε άλλο έργο χωρίς την άδεια του University of North Carolina Press». Ο Bernal παραλείπει επίσης να αναφέρει ότι συμπεριλάβαμε όσες ανακοινώσεις μπορούσαμε από το αιγυπτιολογικό συνέδριο του 1990 για το έργο του και ότι το 1996 συμμετείχα σε συζητήσεις μαζί του στο George Washington University, σε δύο εθνικές ραδιοφωνικές εκπομπές και στο Internet. Η συζήτηση στο Internet δυστυχώς ανολοκλήρωτη, από τη στιγμή που ο καθηγητής Bernal δεν ήταν σε θέση να παρουσιάσει την τρίτη και τελική του απάντηση εντός της προθεσμίας που είχε συμφωνηθεί.

Ο Bernal αυτοπροβάλλεται όχι απλώς ως ήρωας αλλά ως κάποιος του οποίου το έργο πρόκειται να αλλάξει ριζικά τον τρόπο με τον οποίο βλέπουν οι άνθρωποι τον αρχαίο κόσμο. Χρησιμοποιεί για το έργο του την ορολογία που μεταχειριζόταν ο αείμνηστος Thomas Kuhn, για να περιγράψει επιστημονικές επαναστάσεις στον χώρο των φυσικών επιστημών, όπως την αντικατάσταση της θεωρίας του φλογιστού από μια νέα αντίληψη για τον ρόλο του οξυγόνου.¹⁷ Είναι όμως παραπλανητικό να μιλάει κανείς με αυτόν ακριβώς τον τρόπο για νέες μεθόδους και τάσεις στον τομέα της ιστορικής έρευνας και συγγραφής.¹⁸ Δεν πρόκειται για μια νέα *επιστημονική* ανακάλυψη του Bernal παρά για μια αλλαγή όσον αφορά στην έμφαση στον τομέα των αρχαιολογικών σπου-

δών· ακόμη όμως και αυτή δεν είναι δική του επινόηση ούτε δικό του δημιούργημα. Στην πραγματικότητα μια τέτοια αλλαγή είχε ήδη ξεκινήσει πριν από την έκδοση της *Μαύρης Αθηνάς*, όχι χάρη στις προσπάθειές του αλλά εξαιτίας του πνεύματος της εποχής· ζούμε στην εποχή της πολυπολιτισμικότητας και του αναζωπυρωμένου ενδιαφέροντος για τις «ρίζες» και τις διαπολιτισμικές επιδράσεις.¹⁹ Κατά συνέπεια, τα ερωτήματα (αν και όχι οι απαντήσεις) που τίθενται από τη *Μαύρη Αθηνά* έχουν προ πολλού «αφομοιωθεί» από άλλους μελετητές. Στο μεταξύ, το άρθρο του Bernal στα Σύγχρονα Θέματα αποδεικνύει επίσης (ακόμη και αν ο ίδιος δεν μοιάζει προετοιμασμένος να το παραδεχθεί) ότι και αυτός έχει «αφομοιώσει» τις κριτικές μας για το έργο του. Όσον αφορά στις ιστορικές μαρτυρίες, η διαμάχη για τη *Μαύρη Αθηνά* έχει λάβει τέλος. Είναι πλέον καιρός να τραβήξουμε μπροστά, και οι αρχαιολόγοι, οι φιλόλογοι και οι φιλόσοφοι να επανεκτιμήσουν τι ήταν σε θέση να κάνουν οι Έλληνες (ή τι επέλεξαν να μην κάνουν) με τη βοήθεια των γνώσεών τους για τους πρωιμότερους πολιτισμούς της Ανατολικής Μεσογείου.²⁰

Μετάφραση
Αντώνης Ρεγκάκος

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Bernal, M., *Black Athena: the Afroasiatic Roots of Classical Civilization*. I: *The Fabrication of Ancient Greece*. New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1987. [Στο εξής, BA I]
2. *Arethusa* Special Issue (φθινόπωρο 1989), Levine, M., Peradotto, J. (εκδ.).
3. Bernal, M., *Black Athena: the Afroasiatic Roots of Classical Civilization*. II: *The Archaeological and Documentary Evidence*. New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1991.
4. Lefkowitz, M.R., Rogers, G.M. (εκδ.). *Black Athena Revisited*. Chapel Hill, N.C.: University of North Carolina Press, 1996. (Στο εξής BAR)
5. Ο Bernal κάνει λόγο για «μαζική» αιγυπτιακή επίδραση· π.χ. «Το βιβλίο *Stolen Legacy* προσφέρει ευλογοφανή επιχειρήματα υπέρ της μαζικής οικειοποίησης της αιγυπτιακής επιστήμης και φιλοσοφίας από τους Έλληνες», BA I, 38· βλ. επίσης Bernal, M., «The Case for Massive Egyptian Influence in the Aegean». *Archaeology* 45.5 (Σεπτέμβριος/Οκτώβριος 1992): 53-5, 82-3. Για μια καλή περιήληψη των κύριων ισχυρισμών του Bernal για την αιγυπτιακή επιρροή και για την απουσία μαρτυριών που να τις ενισχύουν, βλ. Rogers, G.M., «Quo Vadis?» στο BAR, 448-52.
6. Π.χ. ο Karl Otfried Müller δεν καταφέρθηκε εναντίον του «Αρχαίου Προτύπου» εξαιτίας της «προσωπικής του παιδείας» ή επειδή ήταν ρατσιστής (όπως υψαινίσσεται ο Bernal στο BA I)· βλ. Blok, J., «Proof and Persuasion in Black Athena I: The case of K. O. Müller» στο van Binsbergen W.». (εκδ.), *Black Athena: Ten Years After (TALANTA 28-29 [1996-97])*, Hoofddorp: Dutch Archaeological and Historical Society, 123-208. Z Marchard, S., Grafton, A., «Martin Bernal and His Critics», *Arion* 5.2 (φθινόπωρο 1997): 15-7. Για το πρόβλημα με τα «πρότυπα» γενικά, βλ. ό.π., 8.
7. Ο Bernal προτιμά να πιστεύει ότι τα γεγονότα μπορούν «να αποκτήσουν σημασία», μόνο αν ενταχθούν σε μια θεωρία, και ότι η θεωρία ή το πρότυπο που χρησιμοποιούν όλοι οι μελετητές της κλασικής αρχαιότητας ανάγεται σε έναν ξεπερασμένο γερμανικό ρομαντισμό· Bernal, M., «Classics in Crisis: An Outsider's View», στο Culham, P., Edmunds, L. (εκδ.), *Classics a Discipline and Profession in Crisis*, Lanham, MD.: University Press of America, 1989:70-1.
8. Yurco, F., «Black Athena: An Egyptological Review», στο BAR, 95.
9. Για έναν επιμέρους κατάλογο σχολείων και πανεπιστημίων, βλ. Martel, E., «What's wrong with the Portland Baseline Essays?» στο J. Miller (εκδ.), *Alternatives to Afrocentrism*, Washington, D.C.: Center for Equal Opportunity, 1996: 37-42· Ortiz de Montellano, B., «Afrocentric Pseudoscience: The Miseducation of African Americans» στο Gross, P., Levitt, N. (εκδ.), *The Flight from Science and Reason*, New York: New York Academy of Sciences, 1996: 561-72· Lefkowitz, M., *Not Out of Africa: How Afrocentrism Became an Excuse to Teach Myth as History* (αναθεωρημένη έκδοση), New York: Basic Books, 1997: = Lefkowitz, M., *Η Μαύρη Αθηνά: Μύθοι και Πραγματικότητα*, μτφρ. Ν. Κυριαζόπουλος, Αθήνα: Κάκτος, 1997: 207-209.
10. Βλ. Lefkowitz, *Not Out of Africa*, passim. Το βιβλίο αφορά στον αφροκεντρικό μύθο για τις απαρχές του ελληνικού πολιτισμού και όχι στη *Μαύρη Αθηνά*· ο τίτλος επομένως που δίνεται στην ελληνική μετάφραση είναι ίσως παραπλανητικός. Ούτε η *Μαύρη Αθηνά* ούτε η απάντησή μας σ' αυτή, ο συλλογικός τόμος *Black Athena Revisited*, έχουν μέχρι στιγμής μεταφραστεί στα ελληνικά.
11. Bernal, M., «Socrates' Ancestry in Question», *Academic Questions* 7.3 (Summer 1994): 6-7· Lefkowitz, *Not Out of Africa*, 26-30=41-3 στην ελληνική μετάφραση.
12. Howe, S., *Afrocentrism: Mythical Pasts and Imagined Homes*, London: Verso, 1998: 197 Lefkowitz στο BAR, 23 σημ. 8. Στο BA I 53 ο Bernal ισχυρίζεται ότι επέλεξε τον τίτλο «Μαύρη Αθηνά» προκειμένου να υπογραμμίσει τη σχέση της Αθηνάς με την Αιγύπτια Θεότητα Νηϊθ. Διαφορετική είναι ωστόσο η ερμηνεία που δίνει σε συνέντευξή του στον Θανάση Αλά στην εφημερίδα «Το Βήμα» της 21ης Ιουνίου 1998, B5.
13. BA I, 154.
14. Lefkowitz, *Not Out of Africa*, 91-121=93-116 στην ελληνική μετάφραση.
15. Πρβ. Blok, ό.π. 178: «Η Μαύρη Αθηνά του Bernal είναι όχημα των πολιτικών του πεποιθήσεων, αλλά δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή ως ιστορική πραγματικότητα».
16. Η απόφαση και οι λόγοι που οδήγησαν σ' αυτήν δημοσιεύτηκαν σε εθνικό επίπεδο· «U of North Carolina to Publish 'Black Athena' Revisited», *Chronicle of Higher Education* 6 April 1994: A 10.
17. «... για να γίνει αποδεκτή ως παράδειγμα, μια θεωρία πρέπει να φαίνεται καλύτερη από τις ανταγωνιστικές της»· αυτό σημαίνει ότι πρέπει να είναι αποτελεσματική· Kuhn, T.S., *The Structure of Scientific Revolutions* (2η έκδοση). Chicago: Chicago University Press, 1970: 17.
18. Βλ. τις διευκρινιστικές παρατηρήσεις στο Kuhn, ό.π., 208.
19. Π.χ. Walcott, P., *Hesiod and the Near East*, Cardiff: Wales University Press, 1966· West, M., *Early Greek Philosophy and the Orient*, Oxford: Clarendon Press, 1971· Colledge, M., «Greek and non-Greek Interaction in the Art and Architecture of Hellenistic East» στο Kuhrt, A., Sherwin-White, S. (εκδ.), *Hellenism in the East*, Berkley: University of California Press, 1987: 134-8· Burkert, W., *The Orientalizing Revolution: Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1992. (Η πρωτότυπη έκδοση στα γερμανικά κυκλοφόρησε στα 1984). Η Sarah Morris άρχισε την έρευνά της το 1978· Morris, S., *Daidalos and the Origins of Greek Art*. Princeton University Press, 1992: XIX.
20. Βλ. τώρα ιδίως West, M., *The East Face of Helicon: West Asiatic Elements in Greek Poetry and Myth*, Oxford: Clarendon Press, 1997: 586-630. Αυτό το βιβλίο «απομακρύνει τη διαμάχη για τις επαφές της Ελλάδας με την Εγγύς Ανατολή από τη στείρα συζήτηση που ξεκίνησε με τον Bernal για το αν οι Αιγύπτιοι αποίκισαν την Ελλάδα ή όχι και αν, με την προϋπόθεση ότι αυτό συνέβη, ο ελληνικός πολιτισμός είναι κατά βάση αιγυπτιακός». Kuhrt, A., «Eastward, look!», *Times Literary Supplement*, May 29, 1998: 8.